

Újmódi tendenciák

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*

Pécs–Bp., 2013, Jelenkor–OSZK

Szörnyű könyv, különösen a vége émelyítő. Erről az ítéletről mégsem Ungváry Krisztián tehet. Az eddig elsősorban had- és politikátörténészként jeleskedő szerző ezúttal egy olyan sokáig tabusított, félrekezelte, ideológiai és önterápiás sandaságokkal terhelt, rendkívül összetett (politika-, társadalom-, eszme- és gazdaságtörténeti vonatkozásokkal is bíró) kérdéskört járt körül hat és félszáz oldalon át – a magyar holokauszthoz vezető út dinamikáját –, ami bajosan eredményezhetett volna könnyed, nyári olvasmányt. Az 1956-os Intézet munkatársa ráadásul jól láthatóan nem ijed meg a várható konfliktusoktól, aminek eredményeképp a kötet egynémely (sarkos) ítélete, vitriolos megfogalmazása vagy épp a komplex szemléletmód vitára ingerel. Egy jó monográfia persze ilyen, ám a szerző néhol mintha valóban ajtóstul rontana a házba.

A súlyos alkotáson mindenekelőtt két német szerző, Götz Aly és Christian Gerlach munkáinak vállalt öröksége hagyott nyomot. A funkcionalista/strukturalista iskola két prominense összekapcsolta a holokauszt eseménytörténetét „a tágabban értelmezett társadalomtörténettel, és egyúttal általános érvényű téziseket is megfogalmazott a népiirtás folyamatának tervezéséről, a megvalósításhoz vezető út döntési helyzeteiről” (7). Ungváry is megszűrő indít: alaptézise szerint a dualizmus korában még sikertörténetnek tűnő zsidó asszimiláció – vagyis a magyar polgárosodás egyik fő motorja – körüli társadalmi konszenzus a „szerencsétlen társadalmi találkozásoknak” (Bibó) köszönhetően legkésőbb az első világháborúra megszűnt, majd az ellenforradalmi hangulatot meg-

lovagoló (!) Horthy-kurzusnak már egyenesen integráns része lett a (különböző árnyalatú) antiszemitizmus. A zsidóellenesség tehát nem felülről artikulált hatalmi imperatívusznak, hanem széles körben hódító társadalmi jelenségnek tekinthető a két világháború közti időszakban, noha e két faktor idővel egymást kumulálta. A szerzőt igazolni látszik az 1939-es választás kínos végeredménye, ahol is mintegy kilencszázezer ember szavazott (titkosan) a szélsőjobboldalra. Ez azt jelentette, hogy „egy manipulálásoktól mentes választás esetén a nyilas pártok akár abszolút többséget is szerezhetek volna” (193) akkor, amikor a kormányzat húsz év után külpolitikai sikereket ért el, és a gazdaság is kilendülni látszott a holtpontról, ráadásul komoly szociálpolitikai reformokat vezettek be az országban.¹ A sikereknek azonban ára volt, és ezt az árat döntően a zsidóság fizette meg.

A zsidóság honi modernizációban betöltött szerepét érzékelteti, hogy a 200 ezer pengő felett adózó 70 személyből 50 volt zsidónak tekinthető a harmincas években. Másképp: „a lakosság 5%-ának diszkriminálásával a nemzeti vagyton 20–25%-át lehetett újraosztani”, ami „legalábbis elérte, de esetleg meg is haladta a mai értéken számolt 20 milliárd dollárt” (58). Ungváry szerint az antiszemitizmus elsősorban nem is az 1918–19-es forradalmakra, hanem a sajátos honi kapitalizálódásra volt népszerű válaszreakció. A kapitalizmuskriti-

1 „Az 1938-ban elindított szociálpolitikai intézkedések a ráfordított összeg szempontjából felülmúltak minden addigi hasonló akciót” (208).

kának köszönhetően pedig olyan eltérő világnézetű emberek is közös nevezőre kerülhettek, mint Szende Pál és Milotay István vagy egy 1919-es népbiztos és Tormay Cécile (72, 77), természetesen ki-kitetszése szerint nevezve meg ellenségképét (kapitalista, zsidó).

A névmutatóval ellátott kötetben tizenhat nagyfejezetet keresztül ismerhetjük meg az antiszemita redistribúció folyamatát, annak körülményeit és eszköztárát. Noha a szerző a kirekesztő korhangulat *kialakításában* lényegében felmenti a Horthy-kori politikai elitet, rámutat a diszkrimináció kifinomult és kevésbé kifinomult módszereire, az őrsgérváltás 1938 előtt is érvényesülő kódolt technikáira, külön hangsúlyozva, hogy bár a bethleni (mindenekelőtt a gazdaságban érvényesülő) „konszolidáció két-három év alatt jelentősen csökkenteni tudta a nyílt antiszemita uszítást” (109), „Európában Magyarország a fajvédelem úttörőjének számított” (111). A szociálpolitikai fejezet bemutatja, hogyan vált a szélsőséges társadalmi berendezkedés szélsőséges politikai eszmék táptalajává, hiszen hiába költött az állam arányaiban ugyanannyit szociálpolitikára, mint a fejlett nyugat-európai államok, szinte minden rétegnek oka volt az elégedetlenségre. Vagyis: „a magyar társadalom fejlettségének köztes helyzete és a csekély mértékű állami újraelosztás a kelet-európai szempontból átlagosnak minősíthető szociális helyzetet radikalizálta” (136). Ungváry ebben a fontos fejezetben rámutat arra is, hogy „Bethlen elégtelen földreformja és a gömbösi reformprogram bukása után a politikai elit számára az egymást követő antiszemita vagyonaórcsoportosító intézkedések tűntek a legolcsóbban kivitelezhető és feszültségeket levezető megoldásnak” (138). Hasonlóan fontos – és pontos – a szerző azon megállapítása, miszerint a kormányzóból és minisztereiből hiányzott a „kellő határozottság és akarat” (138) egy gyökeres, demokratikus átalakuláshoz. A harmincas évek végén felerősödő etatista törekvések, tervgaz-

dálkodási tendenciák ezzel szemben lényegében az 1948 utáni, szovjet típusú berendezkedésnek ágyaztak meg, jóllehet az államilag monopolizált rendszerek nemcsak az autoriter állomokra voltak jellemzők a korszakban: ezekkel a módszerekkel Franciaország, Lengyelország, Csehország vagy éppen az USA is élt (többek között). S bár a silány minőségű tömegtermelés kapcsán jobbra a Kádár-korszakra asszociálunk, ne feledjük, hogy a negyvenes évek első fele már a „standardizálás és tipizálás” (417) jegyében telt Magyarországon (lásd a műrost diadalát a ruha- vagy a trappista sajtét az élelmiszeriparban).

A kötetben terítékre kerül Magyarország első, Gömbös Gyula nevéhez fűződő négyéves terve, de az első ötéves tervről – vagyis a győri programról – is részletesen olvashatunk. E program a közhiedelemmel ellentétben elsősorban általános iparélénkítési és gazdaságfejlesztési célokat szolgált, méghozzá sikerrel – mutat rá Ungváry, aki szerint „a zsidótörvények kapcsán (beleértve az 1942-ig hozott összes intézkedést) gesztustételi szándék vagy komolyabb német befolyásolási kísérlet nem mutatható ki”, és „a törvények egyértelműen magyar forrásból fakadtak” (187). Külföldről jött ellenben a „népesség-optimum-számítás gazdaságtana”, mely nemcsak a náci ideológia tudományos megalapozásában, de egyes magyar reformerek (pl.: Matolcsy Mátyás) elképzeléseiben is tetten érhető. Különösen érdekfeszítő, hogyan szüremkedett be a politikum – és vele az antiszemitizmus – a tudományos világba, eltorzítva tehetséges tudósok világlátását és tudományos munkásságát. Matolcsy mellett Teleki Pál, Kovács Alajos vagy „Méhely” (vagyis: Méhely)²

2 Néhány további pontatlanság a vaskos kötetből: Györffy és nem „Györffy” (374) István, Keresztyén és nem „Keresztény” (443) Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetsége, valamint *A néma forradalom* és nem „Néma forradalom” (291). Végezetül: Kerék Mihály

Lajos nevét kell megemlíteni ehelyütt, akik mindannyian nemcsak alkalmazták, hanem terjesztették is a kirekesztő meszternarratívát.

Az ideológiailag tehát sokrétűen megalapozott gazdasági őrsváltás kivitelezéséhez a kirekesztő törvénykezésen túl a közigazgatási gyakorlattá váló „bürokratikus antiszemitizmusra”, valamint egyes érdekképviseltek (kamarák, szövetségek) és társadalmi egyesületek (Baross Szövetség, Hangya Szövetkezet, Futura) aktív, esetenként proaktív részvételére is szükség volt. 1944. március 19-e után a képzet annyiban változott, hogy a zsidó vagyon nagy része a „magyar lakosságé maradhatott ugyan, cserébe a megszállók azonban az ország vagyonából hasíthattak ki hatalmas szeleteket” (518), például a havi 200–300 millió pengős háborús hozzájárulás által, ami éves szinten akár másfél milliárd márkát is jelenthetett. Ami pedig a jogfosztás utolsó stációjának erkölcsi vetületeit illeti, Ungváry lesújtó képet fest a deportálásokban közreműködő magyar hatóságok és közigazgatás németeket zavarba ejtő túlteljesítéséről, a döntéshozók struccpolitikájáról, az „elhagyott javakat” övező társadalmi érdeklődésről, valamint a „hullarablás” „nagy jelentőségű szociális akció”-ként (584) történő hivatalos interpretációjáról. Ez az elmarasztaló, szakirodalommal is perlekedő mérleg egyben szemlélet is, mely végig jellemzi a kötetet. Az alábbiakban mégsem ezekre a politikai és holokausztörténezesekre tartozó (sok tekintetben meggyőző) vonatkozásokra szeretnék kitérni, hanem néhány, szintén visszatérő jellegű társadalom- és eszméletörténeti téziszre (esetenként hipotéziszre).

Kiindulópontunk legyen az alábbi két idézet: 1. „messzemenő, a népi íróktól a kormánypárton át a szélsőjobbba terjedő konszenzus uralkodott, hogy a magyar középosztály kisebbségbe szorult hazájában,

a *Magyar Életrajzi Lexikon* állítása ellenére sem „szociográfus” (200), hanem agrárszakember volt.

és ezen csak a zsidók diszkriminálása változtatható” (189). 2. „Teleki nemcsak antiszemita, hanem – hasonlóan a népi írókhoz – meggyőződéses rasszista is volt” (377). A szerző már korábban is képes volt „ki nem mondott” szavakat észlelni, ha a népiek antiszemitizmusáról volt szó,³ de fenti, általánosító kijelentéseivel sikerült léptéket váltania – ismételten bárminemű hivatkozás nélkül, ám ezúttal már teljesen tévutakon járva (amennyiben a népiek reformterveinek fókuszába a középosztályt helyezi). Részigazságokat tartalmazó kinyilatkoztatásai egyrészt ugyanolyan tendenciózusak, mint a kritizált írások többsége (vagyis nélkülözik a filológiai aprómunkát: esetében a népiek alapos olvasatát), másrészt anakronisztikusak, amennyiben fontos fogalmakat történetiségükből kiragadva, állandó jelentéstartalmú, eleve adott dolgoknak feltételez. Ekképp a „faj” sem a mai biológiai, rendszertani értelmében volt használatos a két világháború közti időszak magyar közéletében, pedig Ungváry ennek alapján osztogatja a „rasszista” jelzőket kötetében, méghozzá elég bőkezűen. Mint Gyáni Gábor hangsúlyozza (Romsics Gergely nyomán): „a faj (etnikum) elviekben történeti entitás ugyan, végső lényegében azonban a történelmen kívüliként vagy fölöttiként elgondolt nép

3 Kovács Imre és Matolcsy Máttyás kapcsolótát Ungváry zsidó-, sváb- és nagybirtokellenes koalíciónak tartja. Hivatkozás nélküli, logikailag is követhetetlen véleménye szerint a harmincas évek közepén alakulhatott ki köztük a „sajátos, *ki nem mondott* munkamegosztás”, amivel „1944-ig Matolcsy a zsidók, 1945 után Kovács a svábok deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott”. Ungváry Krisztián: *Értelmiség és antiszemita közbeszéd. Beszélő*, 2001/6, 74–94 [kiemelés: B. Á.]. A recenzált kötetben is megtalálható ez a gondolatmenet (292), de másutt is megérezéseire hallgatott a szerző, például: Fábíán Dániel „az ő [a népiek – B. Á.] nevükben beszélt” (256), amikor a szociális igazságosság érdekében védte a zsidótörvényeket.

idealizálása”⁴. De a vele több tekintetben ellentétes nézeteket valló Bognár Bulcsu is a fogalom eltérő korabeli használatát emeli ki, hiszen Erdeiek „szerint fajról nem biológiai, rasszista értelemben kell beszélni, hanem történelmi társadalmi kategóriaként”.⁵

Anakronisztikus Ungváry érvelése akkor is, amikor Johann Weidleinre hivatkozza a népi szociográfiák „rasszista” németellenességét hangsúlyozza, elhallgatva, hogy a korban azok kifejezetten náciellenes (antirasszista) tartalmakkal is bírtak (265), és tendenciózus akkor, amikor a szerző által csak „hisztériának” (263) nevezett dunántúli egykeutatókat a kötet dunántúli és országos adatokkal igyekszik cáfolni, megfélemlítve a regionális különbségekről (e kérdéskörben Koloh Gábortól várhatunk cizellált eredményeket). De jellemző eljárás az is, ahogyan a szerző hosszasan csemegezik a *Magyar Út*, a *Magyar Élet*, a *Nemzeti Élet* (?) antiszemita cikkeiből,⁶ egy lábjegyzetbe rejtve, hogy „a *Válasz* és a *Kelet Népe*, a népi írók két másik jelentős orgánuma nem” (254), illetve csak egy esetben közölt antiszemita írást. Ez a tendencia a cím problémájához vezet minket, hiszen a Horthy-rendszer (már ha van ilyen) kulturális-közéleti mérlegéhez nem lehet megkerülni e két periodikát.

A kötet címválasztásával kapcsolatban is lehetnek aggályaink. Egyrészt korántsem egyértelmű, hogy beszélhetünk-e egyáltalán Horthy-rendszeréről, vagy a húszas,

harmincas, negyvenes évek politikai elitjének politikai struktúráját érintő változtatásai érvénytelenítik-e ezt az olvasatot (nem is beszélve a kormányzó változó intenzitású politikai aktivitásáról). Ungváry címválasztásával a tradicionális olvasat mellett tör lándzsát, ami önmagában még nem gond, ám a kötet címe többet ígér, mint amit végül teljesít (noha az önmagában is tiszteletet parancsoló teljesítmény). Egy politikai berendezkedést bajosan lehet ugyanis *mérlegre* tenni, ha csupán egy kérdéskört járunk körbe, legyen az bár oly hangsúlyos is, mint a zsidóság politikai, gazdasági diszkriminációja és megsemmisítése a két világháború között. A torzított fókusz akkor is torzított eredményt szül, ha például a külpolitika, az egészségügy vagy a kulturális mező eredményei eltörpülnek az államilag irányított jogfosztás és tömeggyilkosság „eredménye” előtt.

A kötet szövegezése ugyanakkor valóban bizonyos mérlegre emlékeztet, amennyiben a szerző külön tárgyalja egy intézkedés antiszemita élet, majd annak szociálpolitikai oldalát (vagy éppen fordítva). Ez az eljárás egyszerű lehetővé teszi, hogy a korszak számos olyan összefüggését is megismerjük, melyet az eddigi kutatások nem érintettek, másrészt helyenként – például Endre László gödöllői ténykedésének bemutatásakor, az aktív szociálpolitika és a könyörtelen diszkrimináció kettősségének kapcsán – kifejezetten drámai kontrasztot eredményez (ami az olvasmányosságának is jót tesz).

Társadalomtörténet: amennyire részletekbe menően értelmezi Ungváry a zsidó- (és részben a sváb)kérdést, annyira elnagyolt az egész társadalmi tablót, különösen, ami az „úri középosztály”, vagyis a „dzsentrit” illeti. (Az idézőjel itt nem a kötetre, hanem a fogalmi konstrukciók tisztázatlanságára utal.)⁷ Mindez bizonyára onnan eredeztethető, hogy míg – nagyon helyesen – felismeri Erdei Ferenc kettős

4 Gyáni Gábor: Az asszimilációkritika Bibó István gondolkodásában. *Holmi*, 2011/8, 1026.

5 Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között: Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Bp., 2012, Loisir, 93. A faj fogalmát legújában Gyurgyák János járta körbe (nagy alaposággal, nemzetközi szakirodalom alapján): Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. 2012, Osiris.

6 Valamint a népi potentátnak bajosan tekinthető Budaváry László, Pálóczi-Horváth Lajos vagy „dr. Kovács István” írásaiból (284).

7 Lásd például: Tarjányi Eszter: A dzsentri exhumálása. *Valóság*, 2003/5, 38–64.

társadalom koncepciójában a korszellem hatását (a „zsidó” esszencialista meghatározását), maga is kritikátlanul érvényesíti kötetében Erdei felfogását,⁸ ráadásul tévesen 1945-re datálja annak keletkezését (177). Meg kell jegyezni, hogy bár a szerző komoly mennyiségű forrástömeget mozgat és értelmez (utóbbi külön kiemelendő), valamint hűszordalnyi szakirodalmat hasznosít (köztük számos külföldi művet), sajnos fontos alapmunkákat figyelmen kívül hagy – meglehetősen egyesekeket tüntetőleg. Az mindenesetre biztos, hogy úgy formál nem éppen hízelgő képet a népi mozgalomról, hogy annak valamennyi alapmonográfiáját (pl.: Borbándi Gyula, Gombos Gyula, Huszár Tibor, Némedi Dénes, Salamon Konrád köteteit) negligálja, de a fiatalabb generáció (pl.: Bognár Bulcsu, Papp István, Békés Márton) friss szemléletű köteteit sem hivatkozza. Pedig, ha nem sajnálta volna a fáradságot, hogy legalább némelyikbe belepillantson, bizonyára nem tévesztett volna évet (!) a Márciusi Front zászlóbontását taglalva (229). De hiába keressük a honi szélsőjobb kapcsán Paks Rudolf, az ifjúsági radikalizmus részletezésénél Kerepeszki Róbert, a nyilasoknál Kovács Tamás vagy a külön kiemelt FAKSZ (131) tárgyalásakor Hámosri Péter alapvető munkáit is.

8 „A rasszista kategóriákban történő gondolkodás egyfajta közös nyelvet jelenthetett a különféle politikai táborok között” (270) – írja Ungváry, noha talán épp a zsidótörvényeket üdvözlő Erdei iránt a legmegértőbb a népiek közül. Mint írja, „bizonyos értelemben lefegyverezte” (282–283) gondolkodásmódját az antiszemita retorika. Alaposabb elemzést végez Bognár Bulcsu: A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *Aetas*, 2006/1, 57–73. A „zsidó” fogalmi problémáihoz és a sematizáló esszencialista felfogásokhoz Gyáni Gábor: *Identitás versus imázs: asszimiláció és diszkrimináció a magyar zsidóság életében*. = Uő.: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013, Kalligram, 213–233.

Az aggályok után a végső szó némiképp mégis az elismerésé kell legyen. A vitatott részletkérdéseknél ugyanis fontosabb annak tudatosítása, hogy a magyar állam nem 1944. március 19-én hagyta cserben állampolgárainak egy többszázazres csoportját, hanem több mint két évtizeden át zajlott – változó intenzitással, ám létező társadalmi igénnyel – a zsidóság diszkriminációja (noha a jelenséget nemzetközi kontextusban kell értelmezni). Mivel ezt a szomorú történetet sokáig tollal írták, ma sem tét nélkül való, mit írunk róla. Inkább a (társadalmi) méregkészítést, mintsem a szenttelen mérlegkészítést segíti például, ha a szocializmus torzképét túlkompenzálva úgy jelenhet meg portré Prohászka Ottokárról 2013-ban, hogy az egyébként szociálisan kétségkívül érzékeny fehérvári püspök zsidófelfogása szóba sem kerül, ráadásul ez a felemás értékelés a szakma krémje által szerkesztett történelmi magazinban láthat napvilágot.⁹ Az antiszemitizmus térhódítása, szalonképes politikai világmagyarázattá való terebélyesedése, majd a megvalósuló népirrtás és a felelősségek elkenése, elhallgatása együttesen eredményezték társadalmunk jelenlegi tudathasadt állapotát, amit szomorúan érzékeltet két legnagyobb társadalmi traumánknak – Trianonnak és a holokausztnak – komplementer, olykor épp egymásra mutogató, egymást kioltó értelmezése.¹⁰ A költővel vallhatjuk: *Nagyon fáj*. Ungváry Krisztián üdvözlendő és kevésbé üdvözlendő tendenciákat egyaránt érvényesítő kötete, ha e fájdalom oldásában nem is, de egy másik lírai óhajban, a múlt bevallásában segítségekünkre lehet.

Bartha Ákos

BARTHA ÁKOS (1982) történész. Kutatási területe a XX. századi irodalom- és életmódtörténet.

9 Mózessy Gergely: Székesfehérvár puritán püspöke: Prohászka Ottokár. *Rubicon*, 2013/6, 52–54.

10 Lásd: Gyáni Gábor: Trianon versus holokauszt. *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 10.